

Відділ культури Білоцерківського міськвиконкому
Білоцерківська централізована бібліотечна система
Білоцерківська міська організація
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

ПОРОЄЯ

Студії з історії Південної Київщини

Том I

Біла Церква
1999

**Друкується згідно рішення
адміністрації Білоцерківської централізованої
бібліотечної системи
та
ухвали Науково-методичної ради
при
Білоцерківській міській організації
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури
і
Товаристві охорони
старожитностей Київщини**

**Видання здійснене накладом
Білоцерківської централізованої
бібліотечної системи**

© Білоцерківська централізована бібліотечна
система, 1999

© Білоцерківська міська організація
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури, 1999

© Видавництво "Мустанг", 1999

26 листопада Б. Хмельницький перебував уже в Паволочі¹.

Чотирнадцяте перебування

Можливо, востаннє Хмельницький відвідав Білу Церкву на початку другої декади грудня 1655 р., перед або після прибуття сюди російського війська Бутурліна і появи І. Виговського, по дорозі із Паволочі у Чигирин. Звідси було відправлене в Москву посольство на чолі з білоцерківським полковником Семеном Половцем з відомостями і трофеями².

Останні півтора року свого життя великий гетьман провів у Чигирині, де продовжував титанічну діяльність, спрямовану на об'єднання всіх українських земель, зміцнення суверенітету Української держави.

5–14 листопада 1997 р. та 6 квітня 1999 р.

Олександр Ярмола

Парк “Олександрія”

у 1920-х — на початку 1930-х років.

(До проблеми охорони пам'яток культури та природи на Білоцерківщині).

Парк Білоцерківський, що разом з саом III Інтернаціоналу належить до найвидастніших парків УСРР, перебуває в стані повного хаосу й “мерзості запустелення”... Цей парк не знайшов до себе того відношення з боку представників місцевої адміністрації, як знайшов парк уманський...

Із звіту М. Г. Філяньського, відрядженого до парку “Олександрії” в травні 1930 р.

Передмова

Парк “Олександрія”... Від однієї тільки назви на душі стає спокійно і радісно. Скільки білоцерківців та гостей міста годинами милувалися його мальовничою природою й чарівною архітектурою, мандруючи затишними

¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 460–461.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1159–1162.

стежками! В будь-яку пору року він гостинний і привітний, він збуджує фантазію і хвилює спогадами.

Здається, парк був завжди. Ми так до нього звикли, що важко навіть уявити, як це його могло б не існувати. Тому, мабуть, іноді складається оманливе враження, що нам відомо про нього все. Але це не зовсім так. Крок за кроком, з подивом для себе ми поступово розкриваємо нові, раніш невідомі сторінки його більш як 200-літнього існування.

Монографії, присвячені вивченню природи та архітектури парку "Олександрія" повесніш його дослідників, стали вже класичними, як, до речі, і раритетними². Вони великою мірою заклали основи для відновлення та розвитку парку в 1960-х—70-х роках.

Але ці дослідження були спрямовані перш за все на опис окремо взятих його частин, архітектурних ансамблів, рослинності, ландшафтного планування. "Олександрію" прийнято було розглядати без належного урахування єдності всіх її складових частин як єдиного цілісного організму, що має своє життя. Тому досі відчувалася велика потреба в розумінні загальної концепції створення її історії розвитку паркового ансамблю, яке б змогло об'єднати нові та вже відомі факти, включити їх в загальний історико-політичні процеси кінця XVIII—XX ст. Тільки такий погляд на парк міг би дати новий поштовх для відновлення та відповідного методологічного спрямування історико-культурологічних досліджень, а згодом, на основі цього, і реалізації програми відродження "Олександрії".

Така цілісна концепція історії парку вперше була розроблена сучасним дослідником Є. Чернецьким³. Виходячи з неї, автор запропонував хронологію існування Олександрійського парку.

Торкаючись проблеми періодизації парку, треба зазначити, що 1918-46 рр., виділені Є. Чернецьким як час "занепаду"⁴, потребують, з огляду на нові джерела, деяких уточнень. Тому що як мінімум декілька з вищезгаданих років можна швидше назвати часом "руйнації", аніж "занепаду". Причому не буде зайвим додати, характеризуючи цей час, ще до іменника "руйнація" прикметники "свідома" та "цілеспрямована". Адже, як це буде показано нижче, у 1928-30 рр. природа та архітектура "Олександрії" свідомо руйнувалися за постановами Білоцерківського ок-

ружного виконавчого комітету (ОВК) ⁵ і Білоцерківської міськради. Парк без перебільшень перебував на грані знищення. До останнього часу ці факти залишалися маловідомими для наших сучасників, хоча наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. вони ще не були ні для кого таємницею. Метою даної статті є бажання висвітлити цей складний період в історії парку, зробити ще один крок на шляху розуміння “Олександрії”, її сьогоденного становища.

1. Парк “Олександрія” (парк ім. Раковського) ⁶ ⁷ на початку 1920-х рр.

Перш ніж безпосередньо перейти до описання подій, які відбувалися в кінці 1920-х рр., треба згадати, що являла собою “Олександрія” напередодні.

Бурхливі події революції, громадянської війни та інтервенції дуже пошкодили найбільш цінні будівлі парку — палац, колонаду, ротонду та павільйони. Не залишилося жодної непопсованої споруди. Значні збитки були завдані також садовому господарству.

У період післяреволюційні часи, позбувшись своїх старих господарів — графів Браницьких — “Олександрія” попадає в тимчасове користування організованого в колектив населення. В 1920 році, після відкриття Білоцерківського сільськогосподарського технікуму ⁸, місцевими земельними органами парк передається в його користування. Але юридичні права на володіння у технікуму виявилися недостатніми, й через деякий час на “Олександрію” претендують інші установи. Внаслідок міжвідомчої боротьби, під час якої парк переходив з рук у руки, він врешті-решт залишається у віданні сільськогосподарського технікуму ⁹ згідно наказу Київського губземвідділа від 21 липня 1922 р. № 12428 (2117) ¹⁰. У цей же час Олександрійський парк, як і Нова Голландія, стає основною базою навчально-дослідного господарства Білоцерківського сільськогосподарського технікуму.

Виходячи з потреб відбудови господарства перших років НЕПу та задія підтримання існування робітників парку й місцевих жителів, час від часу, поводити “на цеглу” розбиралися зруйновані або напівзруйновані споруди, вирубувалися дерева. Але ці процеси в той час ще не стали

масовими й не могли серйозно вплинути на потенційну здатність парку до відновлення.

Те, що мало назву паркового господарства, до середини 1923 року в дійсності було лісним господарством. Площа парку використовувалась не з декоративною метою, як це мало бути, а задля добування деревинної маси, на яку йшли сухостій, бурелом. Цікавими є висновки комісії, яка проводила в цей час обстеження парку. За її словами, небезпека для парку полягає не тільки і не стільки в тому, що вирубуються дерева (тому що вилучення дефектних дерев і доцільне, й необхідне), й навіть не в тому, що на отримані кошти практично нічого не робилося для відновлення самого парку, а в тому, що регулярний приплив прибутків з парку атрофував у адміністрації господарства здатність мислити по-господарськи. Ці постійні доходи, які дозволяють без затримки виплачувати зарплату штату в 17 чоловік службовців, створили таку хибну ілюзію добробуту господарства, що, за словами авторів доповіді, треба докласти багато зусиль, щоб цю ілюзію зруйнувати ¹¹.

На підставі вивчення господарства парку "Олександрія" був розроблений організаційний план, за яким різко змінювалась мета та завдання існування цього господарства. Основним принципом, яким керувалася комісія при створенні організаційного плану, стала теза, що парк — декоративний відділ галузі садівництва ¹².

Цікавий прогноз-висновок, зроблений на основі вищезгаданого обстеження "Олександрії" 1923 року. В ньому зазначається, що парк вкрай занедбаний. Констатується відсутність до весни 1923 року будь-яких турбот, спрямованих на приведення його до порядку. Але відновлення парку — можливе та здійснимо ¹³.

В цей же час відбуваються перші спроби взяти парк на державний облік як пам'ятку культури та природи. 17 травня 1922 року президія Київського губвиконкому прийняла рішення про оголошення його державним заповідником. Але рішення не було втілене в життя, його не затвердив Раднарком республіки ¹⁴.

Незважаючи на цю та наступні спроби, парк до початку 1930-х років не мав чітко визначеного юридичного статусу державного природно-культурного заповідника.

Його становище досить яскраво ілюструє лист директора Білоцерківського музею Ф. Іванова ¹⁵ до Народного комісаріату освіти від 4 березня 1930 року ¹⁶. В ньому він зазначає: "Парк "Олександрія" — нещасний парк: він має декілька претендентів на господарювання й ні жодного доглядача.

Якось поїхав я в парк і бачу — над ворітми вивіска "Держзаповідник".

Хто зробив і прибав вивіску цю, так я їй не довідався. Є думка, ніби табличку прибили мисливці. Нові хазяєва!

Про те, що парк "Олександрія" оголошено Держзаповідником, Окр. Музей не має ніяких підстав.

Докладаючи про це, прошу надіслати відповідні розпорядження про дійсний стан парку "Олександрія", а саме — чи оголошений він Держзаповідником та яке відношення до нього Окр. Музею".

Подібна невизначеність у становищі "Олександрії" стала важливим чинником у подіях кінця 1920-х — початку 1930-х років, і активно, як ми зможемо побачити далі, спричиняла його руйнацію.

2. Нищення парку під час будівельних робіт у 1928-29 рр.

Кінець 1920-х років для всього Радянського Союзу позначився активізацією економічної та культурної політики держави. Для економічного стрибка вишукувались усякі можливості. Велика ідея не помічає того, хто стоїть на її шляху. Основне завдання — за будь-яку ціну побудувати нове суспільство, відкидаючи старі власницько-релігійні традиції, а разом — і все, що з ними пов'язане. Біла Церква не залишилася осторонь цього загального руху. Для неї — це час великого будівництва і, на жаль, великого руйнування пам'яток культури та природи.

Дотримуючись послідовності викладення фактів, спробуємо далі відтворити драматичні події, що бурхливо розгортались того, вже далекого часу.

Все почалося 15-16 лютого 1928 року, коли президія Білоцерківського окружного виконавчого комітету своєю постановою (протокол №4-46) ухвалила вилучити ділянку в

парку "Олександрія" біля парому під забудову станції водогону ¹⁷.

Дізнавшись про це, Народний комісаріат освіти (НКО) звернувся до Білоцерківського окрвиконкому з мотивованим проханням скасувати свою постанову ¹⁸. Але президія окрвиконкому на засіданні, яке відбулося 21-22 березня (протокол №9-51), залишила в силі попередню постанову, не наводячи щодо цього жодних міркувань ¹⁹.

Виконання даного рішення, безперечно, повинне було призвести до руйнації парку як єдиного природно-культурного комплексу. Розуміючи це, Наркомос намагався вижити всіх можливих заходів, щоб врятувати "Олександрію".

З цією метою він ²⁰ в доповідній записці звертається до Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР з проханням скасувати постанову президії Білоцерківського ОВК, мотивуючи це такими міркуваннями:

1) Місце для розташування будівель майбутнього водогону є базою навчально-виробничої частини сільськогосподарського технікуму. Тут знаходяться вегетаційний будинок, польова лабораторія та "колекційний питомник". Знесення цих навчальних установ зовсім недоцільне та й неможливе за браком іншого відповідного для них місця; залишення ж цих установ там де вони є, поруч з запроектованими водоспорудженнями, поставить їх в ненормальні умови для науково-дослідної праці (вплив водозаборів).

2) Вилучення під водогін запроектованої території принесе технікуму значні матеріальні збитки, бо буде неможливо використати "найбільш цінні вгіддя" його господарства.

3) Неможливо розташовувати водоспорудження в центрі Олександрійського парку, де знаходяться "пам'ятники стародавнього паркового мистецтва та дуже цінні насадження". Під час будівництва вони будуть пошкоджені, або й зовсім знищені (прокладання труб, копання ровів, каналів і т. і.).

4) Поруються санітарно-гігієнічні вимоги, тому що до місця розташування водогону попадають корівник і стайня з гнояками та житлові помешкання ²¹.

На жаль, це звернення не знайшло розуміння з боку Раднаркому і справу було залишено на самоплив. Сьогодні важко сказати, чому так сталося. Можливо, все здавалося настільки очевидним, що своє втручання вищий керівний орган країни вважав зайвим? Дійсно, хто б міг собі уявити, що можна власноручно знищувати свою (не беручи вже до уваги загальнонаціональну цінність “Олександрії”) власність? Хіба не вигідніше, як це, до речі, зробила влада уманська, навпаки — підтримувати парк, сприяти його відродженню? Інакше кажучи, по-господарськи поставитися до того, на створення чого вони самі не приклали ані найменших зусиль. Але, як це покажуть наступні події, нормальна логіка в діях Білоцерківського окружного виконавчого комітету була зовсім відсутня. Це тим більш не зрозуміло, що, враховуючи культурну цінність “Олександрії”, її в свій час Білоцерківським повітвиконкомом оголошено заповідником, а пізніше Білоцерківський окрвиконком видав обов’язкову постанову про охорону парку ²².

Однак повернемося до подій весни 1928 року. В цей час пам’яткоохоронні органи намагаються залучити до збереження “Олександрії” всі зацікавлені установи. І перш за все це стосується Білоцерківського сільськогосподарського технікуму, як найбільш ймовірного союзника. Адже, по-перше, як ми вже бачили, його інтереси заторкувались безпосередньо. По-друге, парк перебував у його користуванні, а на основі окремого законоположення ²³ пам’ятки культури та природи, до реєстру яких зараховано “Олександрію”, підлягали охороні установ: у віданні яких вони знаходились.

Тому 5 травня 1928 року Український комітет охорони пам’яток природи (УКОПП) звернувся до технікуму “з проханням виділити із шкільної ради особу кореспондента УКОПП для зв’язку з центром та негайних заходів з центру в разі небезпеки парку”. Але Білоцерківський сільськогосподарський технікум ухилився від виділення такого кореспондента ²⁴, а про стан парку 6 червня 1928 року за №951 повідомив, “що в парку “Олександрія” вирубуються лише пошкоджені та сухостійні дерева по плану та за дозволом Білоцерківського лісництва” ²⁵. При цьому директор технікуму Войко посилався на надісланий до НКО акт ²⁶.

6

Хоч якою більш ніж заспокійливою була відповідь, нові обстеження, проведені Київським крайовим інспектором охорони пам'яток культури проф. Ернстом ²⁷ та Білоцерківською округовою комісією охорони пам'яток, показали, що йде нищення рослинності парку як з боку місцевого господарства, так і технікуму ²⁸. У зв'язку з цим заст. зав. Упрнауки Коник та гол. інспектор охорони пам'яток культури й природи Дубровський звернулися до Упрофосу ²⁹ з проханням звернути увагу на ставлення Білоцерківського сільськогосподарського технікуму до збереження заповідної пам'ятки культури і природи "та вплинути на Раду Технікуму надалі, щодо... відношення до виконання Постанов Уряду" ³⁰.

У зв'язку з будівництвом водогону в середині 1928 року виникає небезпека для "Турецького" та інших павільйонів парку ³¹. У листі до Білоцерківського ОВК від 12 червня 1928 року Наркомос ³² "просить терміново сповістити, ким було дано дозвіл на руйнацію павільйонів, та чи справді будь-яким будівлям п. Олександрія загрожувє небезпека" ³³. На що окрвиконком із ледь стримуваним роздратуванням відповів ³⁴: "Президія Білоцерківського Окрвиконкому повідомляє, що при спорудженні водогону на території Олександрійського парку ніхто ніяких будинків не руйнував і наміру руйнувати не було; таким чином інформації Наркомосвіти в цій справі неправдиві" ³⁵.

Але все ж таки, всупереч цьому повідомленню, руйнування архітектурних споруд парку разом з його природою було реальним фактом і тривало далі.

У своєму листі до НКО від 23 листопада 1928 року ³⁶ директор Білоцерківського окружного музею Ф. Іванов, підсумовуючи трагічні наслідки подій 1928 року, повідомляє, що на цей час вже споруджено великі будівлі водогонної станції. Також він пише, що при проведенні електромережі вздовж річки було вирубано багато цінних старих дерев. Все це робилося без погодження з місцевим та крайовим органами охорони пам'яток культури і природи.

В цьому ж листі Ф. Іванов торкається стану, в якому перебувають пам'ятки культури парку. Будівлі "зовсім не доглядаються ніким і псуються як людьми, а також й природою..." "Турецький павільйон" було зіпсовано тому, що він знаходився в колі будівель водогонної станції. Зовнішній

вигляд його було змінено, "...зроблена на ньому покрівля і стеля і він тепер пристосований під контору". З метою збереження, в музей було забрано мармурові плити, які знаходилися на сходах "Турецького павільйону". Відносно ж тих мармурових плит, які вмуровані в стіни, Ф. М. Іванов повідомляв, що "вони не псується, і музей за такими має догляд".

Інші павільйони "...як були зруйновані під час громадянської війни, то в такому стані вони залишаються й на сьогодні..." За словами директора музею, на них не було покрівлі, і вони руйнувалися природою, не дивлячись на те, що мають велике значення як пам'ятки епохи розквіту класицизму (XVIII і XIX ст.).

Один із цінних павільйонів "Емпір", в якому містився бюст Потьомкіна-Таврійського, на той час якось ще зберігся, але (за відсутністю господарського догляду) поступово руйнувався. Як зауважував Ф. Іванов, "на терені парку за минулий період панування Граф. Браницької ще ремонту не робилося, от-же покрівля зовсім поржавіла на ньому і зробились течі через стелю, і "Емпір" гниє". Музей звертався до відповідних установ міста, щоб вони все-таки звернули увагу і виділили "якусь сотню крб. грошей" на врятування цінної пам'ятки культури.

22 березня 1929 року члени Білоцерківської окружної комісії по охороні пам'яток культури та природи Дроздов ³⁷ і Великохатко звернулися до Упрнауки, надіславши при цьому акт ³⁸ обстеження "Олександрії", з проханням "вжити заходів, аби висловлені... побажання в кінці акту можна було здійснити навесні та літом поточного року, й цим самим припинити дальніше руйнування парку" ³⁹.

Маючи всі необхідні документи в справі нищення "Олександрії", 10 травня 1929 року НКО (за підписами заст. наркома освіти Полоцького ⁴⁰, голови УКОПП Полоза, голови УКОПК Кулика ⁴¹) направив до Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) УСРР листа ⁴², де, враховуючи "велику державну цінність" парку, пропонував сприяти припиненню його руйнації. Повідомлялося, що на підставі положення ВУЦВК й РНК УСРР з 16 червня 1926 року, парк ім. Раковського взято на облік Наркомосвітою. Про це було повідомлено Білоцерківський ОВК 4/VII-27 р. по лінії Українського

комітету охорони пам'яток культури та 16/III-28 р. по лінії Українського комітету охорони пам'яток природи.

Наркомос також повідомляв, що під час спорудження водогону знаходили числені кістки мамута, кремінні знаряддя, які теж підлягають охороні, "але доля їх не відома" ⁴³.

Далі, на основі документальних свідчень, викладалася суть справи. Крім того, спираючись на акт обстеження парку, проведеного Білоцерківською округовою комісією охорони пам'яток культури та природи від 3 березня 1929 року, НКО наводив такі факти руйнацій:

1) "Турецький домок" частково відремонтований, але зовнішній його вигляд змінено і він не схожий з колишнім; пристосовано його під контору інженера.

2) Пам'ятники культури "Колонада", "Раковина Потемкіна" напівзруйновані (дах тече, що псує мармурову постать Потемкіна, що зберіглась) і вимагають ремонту.

3) Через весь парк зроблено просіку й знищено цим рідкі дерева.

4) Посередині парку над р. Россю утворено водогін від якого через весь парк зроблено прокладку водогінних труб на глибині 2 метрів при чому пошкоджено коріння багатьох цінних дерев.

5) Дорога головної алеї парку цілком зруйнована підчас доставки для водогону будівельного матеріалу літом та восени 1928 р.. По обидва боки алеї візниками нищать молоді дерева. Кращі алеї й дерева в стані руйнації.

6) 7 штучних ставків парку (де почасти залишилися цінні риби — галицьський короп) раніш сполучалися з річкою Россю струмками та водопадами й до 1920 року були в нормальному стані, зараз забруджені, дно вкрито мулом та гнилим листям до 1-2 метрів завтовшки. 27/28 р. Ком. Госп. спустив воду з усіх ставків для міського водогону, зруйновано було греблі, водопуски на них, ремонту після того ніякого не зроблено, ставки обміліли та густо заросли різним зіллям.

7) Водограї в паркові попсовані.

8) Стіна "Мур" більш 2-го кілометра навколо саду вимагає ремонту.

9) Дерев'яна огорожа парку з боку села "Олександрія" знищена.

10) Глибока канава навколо парку попсована і в багатьох місцях вимагає ремонту.

11) В паркові без догляду провадяться гулянки протягом літа в безмежній кількості.

12) Парк використовують для попасу коров та свійських тварин.

13) Господарство технікуму розкидано по 2 боках р. Росі й псує парковий бік Росі.

14) Нема варті парку”.

Для врятування парку НКО пропонував вжити наступні заходи:

“1) Огородити парк колючим дротом з боку с. “Олександрії”.

2) Поновити канаву коло парку.

3) Вичистити ставки та поволі відродити рибне господарство.

4) Вичистити парк від гілля, листя.

5) Рішуче заборонити гулянки в парку (які проводяться щороку протягом літа) без відповідного догляду.

6) Зосередити молочне господарство технікуму на одному боці р. Росі, а саме на Новій Голендерні, й звільнити зовсім від худоби парковий бік Росі.

7) Припинити випас в паркові корів і свійських тварин сіль. госп. Технікуму.

8) Призначити 2 робітників для охорони парку”.

Виходячи з вищенаведеного, Наркомос просив НК РСІ УСРР:

1) Обстежити сучасне становище пам’ятки культури й природи Всеукраїнського значення — парку ім. Раковського (“Олександрії”).

2) При підтвердженні спостережень органів НКО УСРР, притягнути винних до відповідальності.

3) Дати свій висновок щодо плану НКО по припиненню подальшої руйнації парку та обов’язку Білоцерківського ОВК взяти участь у відбудові алеї та споруджень заповідника.

Висновок, зроблений Білоцерківським окрвідділом РСІ 25 травня 1929 року ⁴⁴ на основі обстеження парку “Олександрії” за дорученням НК РСІ УСРР, не задовольнив НКО.

22 червня 1929 року НКО знову звертається до НК РСІ, оскільки “Білоцерківський Окр. відділ РСІ... під час обслідування, не урахував всіх моментів так руйнації пам’ятника культури, як і відношення до цього деяких урядництв...” В цьому ж листі підкреслюється, що “...руйнацію пам’ятника “Парк ім. Раковського” як і приховання цього від НКО та вчинку всупереч вказівок останнього, на думку НКО, не можна вважати за безвідповідальні дії.

В протилежному разі НКО вважає, що його дальші заходи до охорони “Парку ім. Раковського” можуть бути в великій мірі... тратою сил, і взагалі заходи до охорони пам’ятників в Б-Церківській окрузі призначені на невдачу”⁴⁵.

Наркомос просив НК РСІ провести додаткове обстеження, щоб виявити працівників Білоцерківської міськради або окривиконкому, винних в руйнації, і притягнути їх до відповідальності. А також залучити міськраду або ОВК до реставрації пам’ятника за переліком пошкоджень, наведених в листі НКО від 10 травня 1929 року⁴⁶. Але суттєвої підтримки з боку цього відомства отримано не було.

На початку червня 1929 року зав. Упрофосвітою Нефоросний та старший інспектор сільськогосподарської освіти Румянцев звернулися до директора технікуму Войко з проханням “зробити всі можливі заходи для того, щоб зберегти цей пам’ятник культури (“Олександрію”. — О. Я.) в непошкодженому виді”⁴⁷.

3. Руйнування архітектурних пам’яток на терені “Олександрії”.

На початку 1930 року починається ще один наступ на Олександрійський парк. Цього разу він спрямований безпосередньо на пам’ятки архітектури, які ледве пережили лихоліття громадянської війни, безгосподарність першої половини 1920-х та епопею побудови водогінної станції. Споруди, які полишили до цього часу спокійно доруйновуватися, вирішили нарешті розібрати, причому почати це негайно. Таку постанову ухвалила на цей раз вже Білоцерківська міськрада 1 березня 1930 року.

3 березня 1930 року зав. агрогосподарством сільськогосподарського технікуму Михайлов П. М. в листі до завідуючого Білоцерківським музеєм пише: “Повідомляємо, що за постановою Міськради І/ІІІ руїни, що мають у парку ім. Раковського, вирішено розібрати, та одержаний матеріал використати на будову лікарні та будівель в господарстві” ⁴⁸.

Дарма, що ця постанова стосувалася парку ім. Раковського (“Олександрія”), зарахованого до реєстру пам’яток природи, а його споруди минулої доби — до пам’яток культури, ці роботи почали без погодження з НКО та його місцевих органів ⁴⁹.

Заступник завідуючого Упрнауки Коник та т. в. о. інспектора охорони пам’яток культури Тихий змушені були направити 11 березня термінового листа до Білоцерківського окрвиконкому: “НКО невідомо, що саме Міськрада та с. г. Технікум вважають за руїни, що не мають значення більшого за будівельні матеріали...” — говориться в ньому. “...з приводу численних випадків несвідомої руйнації державних науково-культурних цінностей (між іншим це констатовано в паркові ім. Раковського), Упрнаука просить терміново припинити будь-які зміни стану старих споруджень Б. Ц. парку... та додати пропозиції щодо розборок НКО на висновок” ⁵⁰.

Розуміючи необхідність фіксації пам’яток культури, які гинуть і через деякий час можуть бути втрачені назавжди, 2 квітня 1930 року головний інспектор охорони пам’ятників культури Кравченко та вчений секретар УКОПК Тихий звернулися до Білоцерківського окружного музею з проханням терміново зробити і надіслати до Українського комітету охорони пам’яток культури ⁵¹ (Упрнауці) “добрі фотознятки з рештою палацу Браницької, що їх передбачається розібрати, альтанок Потьомкіна, Ехо, містків, водограїв, прудів та інших пам’яток культури що належать відбудуванню” ⁵².

Констатуючи численні факти руйнації пам’яток культури та природи парку “Олександрія”, пам’яткоохоронці намагалися знайти хоч якісь можливості, щоб припинити її. Так, на засіданні бюро Українського комітету охорони пам’яток культури, що відбулося 6 квітня 1930 р., розглядаючи питання про руйнування решток палацу Браницьких, ухвалили:

“Погодитися з передачею парку Київському Інституту Ботаніки при умові, що культурно-мистецькі рештки, будови та план самого парку... буде збережений”⁵³.

Важко сказати, чи стало б краще самому парку від здійснення подібного рішення. Але сама впевненість пам'яткоохоронних органів, що єдиною можливістю зберегти парк для майбутніх поколінь, це відібрати його у тодішніх господарів, говорить сама за себе.

18 квітня 1930 року Білоцерківська міська рада⁵⁴ запевнила, що в парку ім. Раковського “ніяких пам'яток культури не руйнується, а розбирається цегла... з руйнованих будинків, які загрожують обвалом”⁵⁵.

Цю відповідь було обговорено на бюро УКОПК 13 травня 1930 року (протокол №11). Ухвалено: “Не заперечувати проти розборки зруйнованих будинків в межах пам'ятника, що на облікові НКО, з тим щоб гроші за будівельний матеріал було повернуто на охорону пам'ятки за вказівками УКОПК”⁵⁶.

Звичайно, важко було б уявити, щоб міськрада, яка до цього часу не турбувалася про “Олександрію”, стане витрачати кошти на розбирання руїн, щоб потім повернути гроші за будівельний матеріал. Так, нарешті, воно й сталося.

25 травня того ж року директор музею Ф. Іванов повідомляв, що “...в парку ім. Раковського (був. парк Олександрія) хозяйство Технікуму почали строїти короварню... на кам'яному фундаменті, цеглову. Весь матеріал на будівництво використовують із парку. Розбирають будинки, фундаменти та рублять дерева. Так розібрали деякі рештки, розібрали одного будинку. Зараз рублять на дерев'яний матеріал громадуючі дерева — берести, тощо по різних місцях парку. Це все використовується не на реставрацію парку, а на господарство...”⁵⁷.

У зв'язку з таким станом справ Наркомос⁵⁸ змушений був ще раз, в терміновому порядку, звернутися 10 червня 1930 року до Київського крайового інспектора охорони пам'яток культури проф. Ернста (і в копії — до Білоцерківського ОВК, Білоцерківського музею, Білоцерківської міськради, Білоцерківського окружного прокурора): “Дозволу розборки історичних або цінних з наукового боку будов парку Білої

Церкви нікому не давалося і рішуче забороняється надалі”. Ернсту було запропоновано стежити, “щоб ніяких руйнацій або розборок історичних будов, не погоджених з НКО — не робилося”⁵⁹.

Зауважувалось, що надісланий висновок засідання бюро УКОПК від 13 травня 1930 року (протокол №11) “...про незаперечення розібрати певні будинки, стосується вже зруйнованих не маючих наукового значення господарчих приміщень (м. інш. конюшень), що уявляють непридатні для реставрації розвалини...” Підставою для такого рішення були обстеження цих руїн комісією за участю представника Білоцерківського музею, спеціальне обстеження проведене заст. зав. соц. музею Філянського та одержані УКОПК фотознімками цих руїн. Розборку доцільно використовувати для зміцнення охорони пам’яток культури Білоцерківського парку та реставрації споруджень, які ще не загинули і які можна реставрувати. Підкреслювалось, що лише так і треба розуміти висновок УКОПК⁶⁰.

Ернсту пропонувалося “прискорити обстеження руйнації в паркові”. “Відсутність В. інформації, — наголошувалось наприкінці листа, — не дає можливості цілком урахувати стан справи й зробити вичерпуючі висновки”⁶¹.

Через декілька днів з познакою “терміново” до Білоцерківської міськради й сільськогосподарського технікуму, а в копії до музею та інспектора охорони проф. Ернста, Упрнаукою⁶² відправлено ще одного листа. В ньому “...Упрнаука рішуче заперечує і вважатиме такі вчинки [тлумачення міськрадою та технікумом постанови засідання Бюро УКОПК від 13 травня 1930 року (протокол №11) в бік руйнації науково-цінних будівель, лише попсованих і яких ще можна відбудувати. — О. Я.], як свідоме перекручення загального фактичного ставлення Уряду до охорони державного майна та за шкоду культурно-освітньому будівництву”⁶³.

4. Справа охорони пам’яток культури та природи в Білій Церкві на початку 1930-х рр.

Щоб краще зрозуміти становище, в якому опинились наприкінці 1920-х пам'ятки природи та культури в Білій Церкві, й заради чого пам'яткоохоронці ламали списи, цікаво буде звернутись до звіту ⁶⁴ про відрядження у наше місто заст. зав. соц. музею Філянського ⁶⁵, а точніше, до тієї його частини, де описується “Олександрія”: “Парк Білоцерківський, що разом з садом III Інтернаціоналу належить до найвидатніших парків УСРР перебуває в стані повного хаосу й “мерзости запустения”.

Слід зауважити, — продовжував він, — що часи інтервенції особливо негативно відбилися на стані Білоцерківського парку. Німці вивезли найголовніші речі декоративної скульптури, частина її валяється на дні ставків, бази й колони знівечено, розкидано по площі парку, останки будов залишаються абсолютно без будь-якого ремонту, дерево вирубується на потребу агрошколи, стежки заросли бур'янами, ставки, що їх можна було б використовувати під рибне господарство, без догляду, фонтани й водоспади засмічено, забруднено. Раритети рослин — без догляду. Є тенденція з боку місцевої адміністрації знести й ті будови, що їх можна ще реставрувати, між якими пам'ятники високої художньої вартості.

Цей парк не знайшов до себе того відношення з боку представників місцевої адміністрації, як знайшов парк уманський, і коли не вжити негайно категоричних заходів, то “білоцерківський парк буде зведено нанівець” ⁶⁶.

Як бачимо з цього нерадісного опису “Олександрії” — колишньої перлини, на яку приїжджали подивитися царі та вельможі, поети та філософи, художники та музиканти, — вона, зруйнована і пограбована у період громадянської війни та інтервенції, протягом 1920-х рр. повільно гинула від безгосподарності. Нарешті міськрада вирішила її остаточно доруйнувати, не звертаючи уваги на спроби краєзнавців припинити цей цинічний процес. “Олександрійська справа” могла б, мабуть, тривати ще довго. Міська рада або окрвиконком видавали б постанови, які спричиняли руйнацію парку, а інспектура охорони пам'яток, музей та Народний комісаріат освіти писали б протести, проводили обстеження, складали акти, намагаючись запобігти руйнуванню. Але в

червні 1930 року терпіння НКО скінчилося. До Генерального прокурора УСРР було направлено листа ⁶⁷ з додатком на 17 аркушах, за підписами заступника народного комісара освіти Полоцького та завідуючого Упрнауки Коника, в якому говориться: “НКО УСРР просить розпочати справу про руйнацію пам’яток культури, що в розпорядженні установ Білоцерківської округи. Зазначається, що ОВК, Міськрада та с. г. Технікум продовжує порушення закону “про пам’ятки культури і природи”. Далі згадується, що “...ставлення Б-Ц ОВК до пам’яток і раніше звертало увагу НКО, як виключно, можна сказати, принципово, негативне. Лише за окремим розпорядженням ВУЦВК’у припинено руйнацію пам’ятника мат. культури “торгових рядів”, в минулому році всупереч вказівок НКО перебудовано пам’ятник Б. Ц. стару синагогу з такою швидкістю, щоб поставити НКО перед здійсненим фактом, якого змінити було вже неможливо”.

На завершення листа НКО просить притягнути винних до відповідальності.

Дотримуючись правдивості викладення подій, треба зазначити, що у цьому ж листі НКО звертає увагу Генерального прокурора й на руйнацію ще двох пам’яток у м. Біла Церква, які знаходяться у власності місцевих установ: старого замчища з костьолом та експонатів Білоцерківського окружного археологічно-етнографічного музею. Це окрема тема, але враховуючи згадане, наведені факти досить повно характеризують ставлення окружної та міської адміністрацій до культурного надбання.

Як вже зазначалося, беззаконня та безглузде нищення історії та природи в Білоцерківській окрузі вирішили нарешті припинити. Час умовлянь скінчився, і міри покарання для порушників законодавства й моральних принципів були досить жорсткими.

У листі до Білоцерківської інспектури наросвіти від 10 липня 1930 року заст. зав. Упрнауки Кушнірчук та секретар Гетьманенко, вказуючи, що справу руйнації пам’яток м. Білої Церкви надіслано до Генерального прокурора, повідомляють: “Справу Файмана (голова Білоцерківської міськради. — О. Я.), Городовенка та інших передано до ВУЦВКу.

Притягаємо до судової відповідальності [як] за шкідництво на культурному фронті. Вживайте заходів до охорони решток культурних цінностей від дальшого нищення... „ 68

За поданням Прокуратури Республіки від 7 липня 1930 року на засіданні Секретаріату ВУЦВК ⁶⁹ було розглянуто питання про нищення пам'яток в Білій Церкві. Було вирішено: “З протестом Прокуратури Республіки погодитись. Категорично заборонити Білоцерківському ОВК вилучати будь-які пам'ятки старовини та культури і, взагалі, розпоряджатися ними без санкції НКОсвіти.

Запропонувати Прокуратурі Республіки притягти до права осіб, винних у винесенні ухвал про зруйнування та вилучення пам'яток старовини й культури” ⁷⁰.

На підставі цього рішення 13 серпня того ж року заст. зав. сектора науки НКО Коник та головний інспектор охорони пам'яток культури та природи Кушнірчук звернулися до київських інспектур охорони пам'яток культури та природи: “Сектор Науки пропонує Вам виділити свого представника для допомоги слідчому в найважливіших справах тов. Чумало в переведенні слідства про руйнацію пам'яток старовини та культури у м. Біла Церква, а також видати тов. Чумало всі матеріали, що маютьесь в інспектурі по цій справі” ⁷¹.

Важко сказати, чим нарешті завершилась ця справа. Чи був хтось із посадових осіб притягнутий до відповідальності? На жаль, документи, які б до кінця висвітлили цю тему, ще чекають на свого дослідника. Але листування середини-кінця 1930-го року між Білоцерківським музеєм та НКО, яке на сьогодні нам відоме, дозволяє припустити, що справа охорони Олександрійського парку все ж таки рушила з мертвої точки.

Проте, ми маємо також факти, що хоч відкрите руйнування пам'яток культури та природи було припинено і робилися кроки, спрямовані на підтримку “Олександрії”, це не привело до кардинальних змін у загальному стані справ. Подібне припущення підтверджується свідченням пам'яткоохоронців із складу Білоцерківської групи Комплексної експедиції Київської Облнауки (13/VIII—13/IX-1933 р.) під керівництвом М. Я. Рудинського ⁷², які відвідали

парк: “Треба констатувати, що парк знаходиться в “нерадивих” руках господарства Ветеринарно-Зоотехнічного Інституту, яке не розуміє значення скарбу, переданого йому державою. Спущені й занехаяні ставки, позапасувані ділянки парка, “згорілі” від гною ялини, безпардонно прокладені нові дороги, відсутність найменшого прояву бажання підтримати те, що збереглося, і, навіть, руйнування окремих збудовань (напр., нез’ясованого меморіального збудування недалеко палацу), межують з злочином і шкідництвом”⁷³.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 75.

² Див.: *Салатич А. К.* Парк Олександрія в Білій Церкві. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — 105 с.; *Грисюк М. М., Дерій І. Г., Антонов М. М., Олійник М. Н.* Дендрологічний парк “Олександрія”. — К.: АН УРСР, 1961. — 99 с.; *Криворучко Д. М.* Парк Александрия” в Белой Церкви. — Киев.: “Строительство и архитектура”, 1963; *Грисюк М. М.* “Олександрія” — зелена скарбниця. — К.: Будівельник, 1965. — 96 с.; *Грисюк М. М.* Парк “Олександрія”. — К.: Наук. думка, 1969. — 71 с.; *Криворучко Д. М.* Олександрія. — К.: “Будівельник”, 1979. — 96 с.

³ *Чернецький Е. А.* Меморіал світлейшому князю Григорию Потемкину-Таврическому в Белой Церкви. — Белая Церковь.: Мустанг, 1997. — 44 с.

⁴ *Чернецький Е. А.* Указ. соч. — С.13.

⁵ В пореволюційні часи Біла Церква входила до різних адміністративно-територіальних одиниць: 1919 р. — замість Васильківського повіту Київської губернії створено Білоцерківський; в березні 1923 р. в зв’язку з адміністративною реформою Білоцерківський повіт збільшується територіально та перейменовується на Білоцерківський округ; в червні 1925 р., коли Київську губернію було ліквідовано, залишилися 5 округів: Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Уманський і Черкаський; 15 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, замість них утворено 58 районів (у тому числі і Білоцерківський); 27 лютого 1932 р. утворено Київську область, в яку входили 2 округи (нараховували 12 районів) та 78 самостійних районів, які безпосередньо підпорядковувались обласному центру (в тому числі й Білоцерківський) (Государственный архив Киевской области (путеводитель). — К.: Политиздат Украины, 1965. — С. 389-394).

⁶ Раковський Християн Георгійович (1873-1941). Народився в болгарському містечку Котеле. З кінця 1880-х рр. бере участь у революційному русі. Закінчив медичний факультет Женевського університету. Співпрацював з видатними діячами міжнародного робітничого руху: Г. В. Плехановим, В. І. Засулич, П. Б. Аксельродом, Р. Люксембург, В. Лібкнехтом та інш. У 1918-1923 рр. голова РНК УСРР. До 1924 р. член ВУЦВК, член ЦК Комуністичної партії України та його Політбюро. В 1927 р. виключений з партії, в 1935 р. відновлений. У 1938 р. по справі “Правотроцькистського блоку” засуджений до 20 років тюремного ув’язнення; в 1941 р. заочно присуджений до розстрілу (Деятели

СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. — М.: СЭ—ИМЛ, 1989. — С. 609-618).

⁷ Заміська резиденція гр. Браницьких, яка до 1923 р. носила загальну назву “Олександрійський парк”, в 1923 р. постановою Білоцерківського ОВК було перейменовано в парк імені Раковського (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 644. — Арк. 7).

⁸ Білоцерківський сільськогосподарський технікум було відкрито у 1920 році. У зв’язку з уніфікацією учбових закладів у 1931 році перейменовано в ветеринарно-зоотехнічний інститут, а в 1934 р. — в Білоцерківський сільськогосподарський інститут (Белоцерковский сельскохозяйственный институт им. П. Л. Погребняка. — Белая Церковь, 1980. — С. 4). З 1996 року — Білоцерківський державний аграрний університет.

⁹ Парк “Олександрія” перебував у користуванні Білоцерківського сільськогосподарського інституту до 10 квітня 1946 року, коли був переданий у відання Академії наук УРСР. Потім, у 1953 році, “Олександрія” передана Центральному ботанічному саду Академії наук УРСР, у віданні якого перебуває і зараз (*Криворучко Д. М.* Олександрія. — К.: “Будівельник”, 1979. — С. 15.).

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 644. — Арк. 8.

¹¹ Там само. — Арк. 13.

¹² Там само. — Арк. 13 зв.

¹³ Там само. — Арк. 15.

¹⁴ Лише у 1934 році, парк буде оголошений Державним заповідником (*Грисюк М. М.* Парк “Олександрія”. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 7).

¹⁵ Ф. М. Іванов був директором Білоцерківського музею в 1927-30 рр.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 61.

¹⁷ Зазначену постанову президія ОВК внесла на затвердження до Укрекономнаради (УЕН) 25 лютого 1928 року за №1143, але, за директивою голови УЕН, Управління справами Ради Народних Комісарів (РНК) і УЕН від 23/ІІІ-28 р. за №15727 сповістило Білоцерківський ОВК, що розв’язання питань про вилучення земель доручається зацікавленим установам безпосередньо (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 37).

¹⁸ Треба додати, що 16 березня 1928 року НКО (за підписами народного комісара освіти Скрипника, голови Всеукраїнського комітету охорони пам’яток природи (УКОПП) Полоза, зав. адм. упр. НКО Рогозного) звернувся до Білоцерківського ОВК з повідомленням. В ньому сповіщалося про те, що на території Білоцерківської округи УКОПП та НКО зареєстровані пам’ятки природи, реєстр яких додавався до повідомлення. Пропонувалося вжити відповідних заходів до їх охорони за чинним законодавством. В разі потреби будь-яких видатків на охорону тієї чи іншої пам’ятки, НКО прохав заздалегідь запропонувати зробити це установі чи організації, яка користується пам’яткою, чи передбачити їх при складанні бюджету ОВК (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 15).

У згаданому “Реєстрі пам’яток природи Білоцерківської округи, що взяті на облік УКОПП при НКО УСРР” нараховувалась лише одна пам’ятка — “парк, кол. Олександрія” біля м. Біла Церква. Далі про неї йшли такі відомості:

“Характеристика. — Ботанічна пам’ятка. Штучні насадження, старі дерева бука.

Кому підлягає. — С.-Г. Технікумові. Заповідник місцевого значення.

Заходи потрібні для охорони. — Оголосити заповідником державного значіння” (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 16).

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 37.

²⁰ За підписами заст. народного комісара освіти Приходько, за зав. ФЕУ НКО Андрійченко, зав. адм. упр. НКО Слабвенко.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 37.

²² Там само. — Арк. 43.

²³ Див.: Постанова ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) і РНК УСРР “про пам’ятники культури та природи”: 3б. Уз. УСРР 1926 р., та про зміни в чинн. законодав.: 3б. Уз. УСРР 1928 р.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 42.

²⁵ Там само. — Оп. 5, спр. 726. — Арк. 58.

²⁶ Акт складений 14 травня 1928 року за підписами дільничного лісничого 1-ї ділянки В. Н. Фрідріха, завідуючого агрогосподарством Білоцерківського політехнікуму П. М. Михайлова та лісників П. Борковського і В. Дороша. Акт було складено на основі огляду лісних володінь Білоцерківського сільськогосподарського політехнікуму на “Новій Голендерні” та в парку “Олександрія” згідно розпорядження Білоцерківського лісництва від 18 квітня 1928 року №1552 (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 101).

²⁷ Ернст Теодор-Ріхард (Федір) Людвігович (Львович) (1891-1942). Народився в м. Києві в сім’ї вихідців з Німеччини. Навчався на філософському факультеті Берлінського університету. У 1910 р. поступив на історико-філологічний факультет університету св. Володимира в Києві. Захопився проблемами мистецтва України. З цього часу засновник і постійний співробітник багатьох науково-дослідних і пам’яткоохоронних органів. З лютого 1926 р. — інспектор охорони пам’яток культури, де він доглядає за станом історико-культурної спадщини не лише Київщини, а й Волині, Поділля, Чернігівщини. 19 вересня 1930 р. за “викривлення загальної політичної лінії НКО” звільнений з посади крайового інспектора. Заарештований в жовтні 1933 р. по справі Української військової організації та контрреволюційної організації музейних працівників. Звільнений у 1936 р. без права повернення на Україну. Знов заарештований в липні 1941 р. Страчений в жовтні 1942 р. (Нестуля О. О. Україна стала його долею (Ф. Л. Ернст) // Репресоване красзнавство. 20-30-і роки. — К.: Рідний край, 1991. — С. 101-113).

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 42.

²⁹ Управління професійної освіти НКО.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 42.

³¹ Там само. — Арк. 18.

³² За підписами заст. наркома освіти Полоцького, зав. Упрнауки Озерського, т. в. о. зав. адмн. упр. Слабвенко.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 17.

³⁴ Лист від 23 червня 1928 року (ч. 3372) за підписами т. в. о. голови ОВК Вовченка, за секретаря Куглер.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 20.

³⁶ Там само. — Оп. 5, спр. 726. — Арк. 121.

³⁷ Дроздов-Мишківський Степан (Стефан) Леонтійович (1867-1933?). З 1885 р. працює в поштових конторах Києва та губернії. Захоплюється українською літературою, археологією та колекціонуванням. Підтримує зв'язки з краєзнавцями. На початку XX ст. стає членом багатьох наукових товариств. З 1924 по 1927 р. — перший завідуючий і організатор Білоцерківського окружного музею старожитностей (нині Білоцерківський краєзнавчий музей). В 1920-і активно працював на ниві охорони пам'яток (*Стародуб О. В. С. Л. Дроздов* — фундатор Білоцерківського краєзнавчого музею // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. — Біла Церква, 1994. — С. 23-25; *Стародуб О. В.* Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини // Юр'ївський літопис. — 1996, ?1. — С. 87-93).

³⁸ Акт було складено 3 березня 1929 року.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 27.

⁴⁰ Полоцький Олександр Аркадійович народився в с. Великі Сорочинці Миргородського повіту в заможній єврейській родині. Навчався в університеті, потім в технологічному інституті м. Харкова. Брав участь в роботі Української партії соціал-революціонерів (УПСР). У 1928-31 рр. обіймав посаду заступника народного комісара освіти УСРР. За його безпосередньою участю було сформовано Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), очолити який він запросив відомого письменника, державного, громадського діяча І. Ю. Кулика. В грудні 1934 р. заарештований у справі т. з. "контрреволюційної боротьбистської організації". В 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення (*Данилюк Ю. З.* Заступник наркома освіти (О. А. Полоцький) // Репресоване краєзнавство. 20-30-і роки. — К.: Рідний край, 1991. — С. 316-320).

⁴¹ Кулик Іван Юліанович (1897-1937). Народився в м. Шпола (нині на Черкащині). Навчався в Одеському художньому училищі. Поет. Активно працював на партійних та дипломатичних посадах. З квітня 1929 р. протягом року очолював УКОПК. В липні 1937 р. заарештований як один з керівників контрреволюційної націоналістичної і троцькістської терористичної організації на Україні та як агент англійської розвідки. Засуджений до вищої міри покарання (*Войналович В. А.* Голова УКОПК (І. Ю. Кулик) // Репресоване краєзнавство. 20-30-і роки. — К.: Рідний край, 1991. — С. 320-324.).

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 43-46.

⁴³ При цьому НКО посилався на повідомлення інспектора охорони пам'яток культури проф. Ернста від 30/X—1928 р., №463. Перевірка території, на якій було зроблено знахідки під час будівництва водогону, була проведена Білоцерківською групою комплексної експедиції Київської Облнауки (13/VIII—13/IX.1933 р.).

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 53.

⁴⁵ Там само. — Арк. 83-84.

⁴⁶ Там само. — Арк. 84.

⁴⁷ Там само. — Арк. 68.

⁴⁸ Там само. — Оп. 6, спр. 9427. — Арк. 62.

⁴⁹ В листі до НКО від 4 березня 1930 року з повідомленням про рішення Білоцерківської міськради розібрати руїни Ф. Іванов пише: "...Міськрада, мабуть запам'ятала про те, що розбирати або змінювати зовнішній вид пам'ятників історичних та мистецтва можна з погодженням з Окр. Коміс. Охорони Пам'яток Культури і Природи а також з Окр. Музеєм. Про такий наказ Влади слід було б нагадати Б-церківській Міськраді... Комісія Охор. Пам. Культ. і Природи поки що у нас не склалася. Але ж Окр. Музей був й є, про це добре знає Міськрада. Й отже ж Міськрада, ставлячи на денну повістку про "руїни в парку", не повідомила про це Окр. Музей. Не відомо, що Міськрада розуміє під "руїнами". Може, й бесідки та колони і т. д. До розборки Міськрада гадає приступити негайно.

Докладаючи про це, прошу телеграфно наказати Міськраді погодитися відносно розборки "руїн" з Окр. Музеєм" (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 63).

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 14.

⁵¹ На засіданні бюро УКОПК 10 жовтня 1929 р. (протокол ?3), при розгляданні питання "про передачу культурно-історичних парків до УКОПК'у", було ухвалено "принципово не заперечувати проти взяття під охорону УКОПК'у парку III- Інтернаціоналу в Умані та Білоцерківського (Олександрія)" (ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 9, спр. 57. — Арк. 41).

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 29.

⁵³ Там само. — Оп. 6, спр. 9427. — Арк. 64.

⁵⁴ Лист до НКО за підписами голови міськради Файмана та секретаря Зданевича.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Оп. 6, спр. 9427. — Арк. 73.

⁵⁶ Там само. — Оп. 5, спр. 726. — Арк. 67.

⁵⁷ Там само. — Оп. 6, спр. 9427. — Арк. 67.

⁵⁸ За підписами заст. зав. Упрнауки Коника та зав. музейною секцією Кушнірука.

⁵⁹ Там само. — Оп. 5, спр. 726. — Арк. 65.

⁶⁰ Там само. — Арк. 65.

⁶¹ Там само.

⁶² За підписами: заст. зав. Упрнауки Коник, вчений секретар УКОПК Тихий.

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 59.

⁶⁴ Звіт, на який посилається Упрнаука у вищезгаданому листі до Білоцерківської міськради та сільськогосподарського технікуму.

⁶⁵ Філянський Микола Григорович (1873-1938). Народився в с. Попівка Миргородського повіту Полтавської губернії в родині священика. Закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Багато подорожує, працює на Уралі. Поет, художник, знавець архітектури, краєзнавець. З 1926 р. завідує відділом геології Харківського соціального музею ім. Артема. В 1931 р. переїздить до м. Запоріжжя, де створює музей історії "Дніпробуд". Заарештований в кінці 1937 р. В січні 1938 р. засуджений до страти. Реабілітований у 1959 р. (Грaб В. І. За відсутністю складу злочину... (М. Г. Філянський) // Репресоване краєзнавство. 20-30-і роки. — К.: Рідний край, 1991. — С. 255-258).

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 726. — Арк. 75.

⁶⁷ Там само. — Арк. 102.

⁶⁸ Там само. — Оп. 6, спр. 9427. — Арк. 99.

⁶⁹ Засідання Секретаріату ВУЦВК відбулося 31 липня 1930 року.

⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9427. — Арк. 102.

⁷¹ Там само. — Арк. 103.

⁷² Рудинський Михайло Якович (1887-1953). Народився в сім'ї земського лікаря в м. Охтирка на Сумщині. Навчався в Петербурзькому історико-філологічному інституті. В 1907 р. перевівся на історико-філологічний факультет Харківського університету. Після революції працює в пам'яткоохоронних органах на Полтавщині, а після утворення в 1919 р. Полтавського художнього музею стає його директором. У 1920 та 1921 р. двічі заарештований за підозрою в контрреволюційній діяльності. В жовтні 1924 р. "як антипролетарський елемент, який двічі перебував під слідством" звільнений з посади директора Полтавського музею. З 5 лютого 1925 р. стає вченим секретарем президії Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, залишаючись на цій посаді до поч. 1929 р. В цей же час він співпрацює в багатьох історико-мистецьких та пам'яткоохоронних організаціях. Глибоко займається археологічними дослідженнями. В березні 1934 р. заарештований. Засуджений до 3-х років заслання за межі України в північні райони СРСР. В повоєнні роки очолював відділ первісної археології, був ученим секретарем інституту археології АН України (*Нестуля О. О.* Невтомний дослідник пам'яток України (М. Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство. 20-30-і роки. — К.: Рідний край, 1991. — С. 273-278).

⁷³ Коротке звітження за працю Білоцерківської групи південної експедиції Київської Облнауки (13/VIII — 13/IX—1933 року) (НА ІА НАНУ. — Фонд М. Я. Рудинського, папка ?57. — Арк. 4-5.).

ЗМІСТ

	Стр.
Проблеми розвитку сучасного краєзнавства	
<i>Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ</i> Репліка про сучасні завдання білоцерківського краєзнавства	3
Генеалогічні розвідки	
<i>Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ</i> Пороські церковні роди: Садовські з Черкаса	5
Розвідки з історії Білоцерківщини	
<i>Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ</i> Персоналії економічної адміністрації в маєтках гр. Браницьких Васильківського повіту 1851 р.	12
Розвідки з історії Білої Церкви	
<i>Олександр ЯРМОЛА</i> Список вулиць м. Біла Церква (1941 р.) із зазначенням їх старої назви	15
<i>Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ</i> Метрична книга білоцерківської церкви Успіння Пресвятої Богородиці за 1778-1799 рр. (коментований перегляд нотаток)	20
Джерела з історії Середнього Поросся	
<i>Володимир ІВАНЦІВ</i> Незамулені джерела: документи про участь білоцерківців у польському листопадовому повстанні 1863 р. та українських соціалістичних партіях поч. XX ст.	29
<i>Олексій СТАРОДУБ</i> Забуті сторінки краєзнавства: церковно-парафіяльні літописи	34
Студії з історії Середнього Поросся	
<i>Олексій СТАРОДУБ</i> Хроніка перебування гетьмана Богдана Хмельницького у Білій Церкві та її окрузі (1648-1655 рр.)	46
<i>Олександр ЯРМОЛА</i> Парк “Олександрія” у 1920-х — на початку 1930-х років (До проблеми охорони пам’яток культури та природи на Білоцерківщині)	86
<i>Іменний показчик</i>	110
<i>Географічний показчик</i>	119
<i>Зміст</i>	127